

Nodira Abdunazarova

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik"
kafedrasi dotsenti (v.b.)
E-mail: abdunazarovanodira44@gmail.com

JADID MA'RIFATPARVARLARINING MADANIYATGA OID QARASHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidlarning ta'lim, adabiyot, teatr va matbuot sohalari orqali jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishga qaratilgan faoliyati haqida so'z boradi, shuningdek jadid ma'rifatparvarlarining madaniyatga oid qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, madaniyat, ma'naviyat, ta'lim-tarbiya, ijtimoiy muhit, jadid ma'rifatparvarlari, ma'naviy muhit, taraqqiyot, jamiyat, davlat.

VIEWS OF JADID REFORMERS ON CULTURE

Abstract. This article examines the activities of the Jadid reformers aimed at enhancing the spiritual life of society through education, literature, theatre, and the press. It also analyzes their views on culture and their contribution to the cultural and social development of society.

Keywords: jadidism, culture, spirituality, education, social environment, Jadid reformers, spiritual life, development, society, state.

XIX asr oxiri va XX asr boshlari Turkiston tarixi uchun tub burilishlar davri bo'lib, bu jarayonda jadidchilik harakati alohida ahamiyat kasb etdi. Jadid ma'rifatparvarlari jamiyatni ijtimoiy, siyosiy va madaniy jihatdan yangilashni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Ular xalqni jaholat va qoloqlikdan chiqarish, ilm-fan va zamonaviy bilimlarni keng targ'ib qilish orqali milliy taraqqiyotga erishish mumkinligini asoslab berdilar. Jadidlar madaniyatni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida baholab, uni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdilar.

Jadidchilik: “(arab, jadid – yangi) – XIX asr oxiri XX asming boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy harakat” [1, 115-b]. Jadidchilikni shakllantirishda ko‘plab millat ziyolilari faol qatnashgan. Jamiyatni madaniy qoloqlik va mustamlaka zulmidan, xurofotdan ozod qilish, xalqni zamonaviy taraqqiyot yo‘liga olib chiqish, milliy davlatchilik asoslarini bunyod etish jadidchilik harakatining asosiy maqsadi edi.

Ular fikricha, millatning yuksalishi avvalo uning ma’naviy saviyasi, ta’lim darajasi va madaniy taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bois jadid ma’rifatparvarlari ta’lim tizimini isloh qilish, milliy til va adabiyotni rivojlantirish, teatr va matbuotni yo‘lga qo‘yish orqali jamiyat madaniyatini yuksaltirishga harakat qildilar. Ularning aksariyati o‘z asarlarida Turkiston xalqi madaniyatini rivojlantirish, ma’rifatga chaqirish, Vatan taqdiri va uning istiqboli uchun qayg‘urish kabi muammolarni ko‘tarib chiqqan edilar. Ularning orzusi turkistonliklarni tanazzuldan chiqarish, ilg‘or xalqlar qatori jahon madaniyati tizimida joy olish, o‘z madaniyatini dunyo miqyosiga tanitishdan iborat bo‘lgan. Jadidlar xalqning milliyligini saqlab qolgan holda turmush tarzini zamonaviylashtirish – madaniyatlikning bir belgisi, deb hisoblar edilar. Jadidlarning asar va maqolalarida “madaniyat” iborasi ko‘proq “taraqqiyot” ma’nosida ishlatilganligini kuzatish mumkin [2, 115-b]. Zero, ularning madaniy taraqqiyot va tanazzul haqidagi fikrlari bevosita ilm-fan, maktab-maorif, ta’lim-tarbiya masalalari bilan chambarchas ravishda tahlil etilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Tilda, fikrda, ishda birlik” degan ezgu g‘oya bilan maydonga chiqqan jadid bobolarimiz xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g‘afolat botqog‘idan qutqarishning asosiy yo‘li – bilim va ma’rifatda, dunyoviy taraqqiyotni egallashda” [3], deb bildilar.

Turkiston jadidchiligi yo‘lboshchisi hisoblangan Mahmudxo‘ja Behbudiyning 1906-yilda nashr etilgan “Muntaxabai jug‘rofiyai umumiy” asarida o‘z davrining ilg‘or ziyolisi sifatida madaniyat masalasiga alohida e’tibor beradi.

Behbudiy uchinchi toifa kishilarni “madaniyat” tushunchasi ostida birlashtirib, “madaniy” yoki “shahariy” deb ataydi va quyidagi ta’rifni beradi: “Bularni aksar ishlari tartib va tajriba, ilm va fan va qoida bo’yicha bo’ladur. Maktab, madrasa, masjid, mahkama, ruhoniylar, ibodatxona, amir, xukmron, podshohlari bordur” [4, 27-b]. Mahmudxo’ja Behbudiy ilm-fan taraqqiyoti bevosita madaniyatning eng muhim qismi ekanligini doimiy takrorlagan. Ayniqsa, tabiiy fanlar rivoji natijasida yevropaliklar qo’lga kiritgan yutuqlarni o’quvchiga quyidagicha yetkazadi: “Hikmati tarbiya ilmini yaxshi tajriba ila o’qudilar. Oni uchun oylik yo’lni kung’a, yillik xabarni daqiqag’a yurmoqg’a, kelmoqg’a asbob tayyor qildilar. Shul tariqa osmondagi nimarsalarni bilmoq uchun ajib asboblar tayyorladilar, ya’ni nazariyoti ilmiyani tajriba ila badihoti amaliyag’a solishturub amalga kirguzgonlaridan tilgirof, tilifo’n, tilgirofi havoyi, paraxo’d, temur yo’l, bolun, telesko’p, mikrisko’p kabila chiqardilar. Va shu asboblar sababi ila Yer yuzig’a butun g’alaba qildilar” [4, 239-b].

Xiva xoni Muhammad Rahim – Feruz taxallusi bilan she’rlar yozgan – ma’rifatli inson bo’lgan. Uning sharofati bilan ilk bosmaxona Rossiyadan sotib olinib, Xivaga olib kelingan. Birinchi jadidlar maktabi, hamda qiz bolalar uchun alohida jadidlar maktabi ochgan. Xiva xoni vaziri Islomxo’janing ushbu harakatda homiy sifatida qilgan ishlarini alohida ta’kidlab o’tish lozim, chunki u “usul ul-jadid” maktablarini rivojlantirishga har tomonlama yordam bergan va bunday maktablar ahamiyatini tushungan. Zikr etilgan barcha mintaqalardagi maktablarni birlashtirib turgan narsa shuki, jadidlar o’z madaniyati bilan cheklanib qolmaslikni, xalq qoloq bo’lib qolgani sababi G’arbning texnologik yutuqlarini jalb etishni xush ko’rmaslik ekanini yaxshi anglagan.

Butun jamiyatning qoloq taraflarini ochish va tezroq xalqqa tushunarli bo’lishi maqsadida mualliflar ba’zan hajviy usullardan ham keng foydalanganlar. Abdulla Avloniy o’zining “Madaniyat to’lqinlari” feletonida madaniyat muammolari haqida fikr yuritarkan, “madaniyat qonunida fano va buzuvchi ishlar bo’lmasligi kerak”, deb yozadi. Ayniqsa yoshlarga qarata “...usti yaltiragan, ichi

qaltiragan bo'lub, boshlarig'a yevropacha qalpog'ini kiyib "madaniyat!", "madaniyat!" deb og'izlarini ko'pirtirub, oz-moz musulmoncha, chala yarim ruscha so'ylashib kulgu bo'lub yurmak madaniyat bo'lmay, masxarabozlikning shabadasidir", deya kinoya qiladi. Avloniy – madaniyat avvalo Sharqda paydo bo'lganligi va keyinchalik G'arbga ko'chishi haqida yozadi. Madaniyat ruscha qo'shib gapirish emas, yevropacha restaranlarda qizlar bilan mayishat emas deydi. G'arbdan madaniyat deb madaniyatga zid narsalarni o'zlashtirayotganimizni aytadi.

O'z davrining yetuk jurnalisti bo'lgan Rauf Muzaffarzoda o'zining "Madaniyat nardboni" nomli maqolasida "madaniyat" iborasiga bir-ikki so'z bilan ta'rif berib bo'lmasligini ta'kidlaydi: "qorong'u go'shalarg'acha o'zining nurini tushurgan madaniyat oftobining ismi har daqiqada tillarda so'ylanub ko'zlarga ko'rilsa ham oning nima ekanligi, buning ilagina albatta bilunib bitmaydur". Millatning madaniyatlilik darajasiga erishishning muhim zinopoyalari sifatida Muzaffarzoda ilm-maorif, matbuot, teatr, jamiyatlar, nashriyot shirkatlari va tarixga murojaat masalalarini ko'radi.

O'zbek ma'rifatparvari Ishoqxon Ibrat "Tarixi madaniyat" asarida: "Madaniyat degan so'z arabiy bo'lub, bizlarga arablardan qolgan so'zdur. Muni turkiy qilganda "shaharlik" demak bo'lur. Madaniyat endi madaniyat degan so'z nizom va qonun ostida idora bo'lub, xalqi ilm va hunarni bilib qilib turgan kasbi ila bahuzur tiriklik qilsa, ana o'shal yerni shahar va odamlarini madaniy derlar.- Madaniyatni tofadurgan va yurg'izadurgan asbobi ilm ekan. Ilm bo'lsa maktab birla bo'lur. Nimalar bo'lsa madaniyat bo'ladi?" deb ta'riflagan.

Madaniyatga erishgan davlat qanday bo'lmog'i kerak, uning moddiy va ma'naviy zamini nimalardan iborat bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritadi. Jumladan, u horijiy davlatlarni ko'rgan, ularning turmush tarzi bilan yaqindan tanish bo'lgan alloma sifatida madaniy taraqqiyotga erishgan davlatni quyidagicha ta'riflaydi: "madaniyat degan so'z nizom va qonun ostida idora bo'lib, xalqi ilm va

hunarni bilib, qilib turg'on kasbi ila bahuzur tiriklik qilsa, ana o'shal yerni shahar va odamlarini madaniy derlar" [5].

Isxoqxon Ibrat uqtiradiki, "Maktab bo'lmasa bu olamda madaniyat joriy bo'lmaydi... Dunyo ishi uchun ilm kerak, ilm!". Ibrat ma'naviy boylikni barcha narsadan ustun qo'yuvchi ma'rifatparvar sifatida o'zi yettita tilni bilgani holda yoshlarni doimo bilim olish bilan birga, til o'rganishga chaqirgan.

Jadid ma'rifatparvarlarining madaniyatga oid mavzuga katta ahamiyat berishi bejiz emas. Ular jamiyatni isloh qilish va taraqqiy ettirishning asosiy yo'li sifatida aynan madaniyat, ma'rifat va ta'limni ko'rganlar. Avvalo, jadidlar uchun madaniyat – bu millatning o'zligini saqlab qolish vositasi edi. Ular milliy til, adabiyot, urf-odat va qadriyatlarni rivojlantirish orqali xalqni birlashtirishga harakat qilgan. Madaniyat jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida qaralgan. Jadidlar fikricha, savodsiz va madaniyatsiz jamiyat rivojlana olmaydi. Shuning uchun ular yangi usuldagi maktablar (usuli jadid maktablari), teatr, matbuot va adabiyot orqali xalqning ongini oshirishga intilishgan.

Madaniyat orqali jahon bilan integratsiya qilish g'oyasi ilgari surilgan. Jadidlar G'arb va Sharq madaniyatini o'rganib, ilg'or yutuqlarni milliy muhitga moslashtirishni maqsad qilgan. Bu esa zamonaviylik va milliylik uyg'unligini ta'minlashga xizmat qilgan. Madaniyat ijtimoiy islohotlarning vositasi sifatida ham qaralgan. Jadidlar ayollar huquqi, ta'lim, axloq va turmush tarzi kabi masalalarni madaniyat orqali o'zgartirishga harakat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, jadidlar uchun madaniyat faqat an'anaviy qadriyatlarni saqlash emas, balki zamonaviy ilm-fan, ta'lim va taraqqiyot bilan uyg'unlashgan holda rivojlanishi lozim bo'lgan jarayon edi. Ular milliy o'zlikni asrab qolgan holda, Yevropa va jahon sivilizatsiyasining ilg'or yutuqlarini qabul qilish tarafdori bo'lganlar. Shuningdek, jadid ma'rifatparvarlari madaniyatni jamiyatni uyg'otish, xalqni savodli qilish va mustaqil fikrlaydigan avlodni tarbiyalash vositasi deb bilganlar. Ular teatr, matbuot, yangi usul maktablari orqali madaniy islohotlarni amalga oshirishga harakat qilganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevni "Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlol va davlatchilik g'oyalari" mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrigi, 11.12.2023.
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2005. – 900 b.
3. Мустафаева Н. XX асрда Ўзбекистонда маданият ва тафаккур. Тарихшунослик тахлили. – Тошкент: Наврӯз, 2014. – 334 б.
4. Бехбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 304 б.
5. Индамас. Маданият тўлкинлари. Садои Туркистон. – 1914 йил 11 май.
6. Музаффарзода Р. Маданият ва биз. Садои Туркистон. – 1914 йил 5 август.
7. Вохидова К. Исхокхон Ибрат. Тарихи Фаргона. Тарихи маданият. – Тошкент: Шарк, 1999. – 36 б.
8. Abdunazarova N. Jamiyat rivojlanishida ijtimoiy va madaniy innovatsiyalarning ahamiyati // Journal of Culture and Art, 1, 4. – 2023.
9. Abdunazarova N. The role of banks in the regional economic development of Uzbekistan: lessons from the German experience. epubli. – 2014.
10. Abdunazarova N. Youth education and cultural innovation. European Journal of Humanities and Educational Advancements. – 2022. – № 3(4), – P. 183–184.
11. Abdunazarova N. Key factors for the formation of innovative culture in education of youth in renewing Uzbekistan // Theoretical & Applied Science. – 2021. – № (8). – P. 117–120.
12. Abdunazarova N. The role of education and upbringing in shaping the moral culture of youth // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – № 1(3). – P. 315–318.
13. Rustamovna A. Jurnalist aqliy mehnat kishisi. – Toshkent, 2021. – B. 17–21.